સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચન્દ્ર

લેખાંક-૨૭

પુ. શિ. રેગેઃ કવિતાની ભીતરી ભૂગોળના સાહસ સફરી – ભાગ ૨

ગતાંકથી એક વાત માંડી છે. એક તરુવર, એક પંખી અને એક ગીતઃ બસ એ ત્રણની વાત. સામગ્રીએ સ્વલ્પ, તોયે જાણે અનંત ચાલે. 'કથા અનંતા', પણ હરિકથા નહીં! ગાંધીકથાયે નહીં ! બસ, એક ગીત, એક પંખી, એક તરુવરની કથા ! જરી જરી પરીકથા જેવી ? નૉટ ક્વાઇટ. આવો, બેસો મારી બાજુમાં, પ્રિય વાચક, કંઈક કહું તમને… એક પંખી, એક ગીત, એક વૃક્ષની આ મનોહારી મરાઠી કવિતા વિશે!

સામગ્રીએ સ્વલ્પ તોપણ રસાનુભવે (વધારે ચોકસાઈથી કહેતાં રસધ્વનિના આસ્વાદે) અખૂટ સમૃદ્ધ એવું 'કથા-કાવ્ય' એટલે મરાઠી કવિ પુ. શિ. રેગેની નાનકડી રચના : 'दुसरा पक्षी'।

સાંપ્રત ભારતીય કવિતામાંયે વિરલ એવો એનો પોતાનો 'ત્રીજો સૂર' સાંભળવાની ઉત્સુકતા આપણને રેગેની આ રચના સુધી લઈ આવી છે. તો કોણ છે આ મરાઠી કવિ? એમનું સમગ્ર સાહિત્યવિશ્વ કેવું છે ? શું છે આ રચનાનું એ સર્જનવિશ્વમાં સ્થાન? જોઈએ.

*

મરાઠી સાહિત્યરસિકો પુરુશોત્તમ શિવરામ રેગેને 'પુ. શિ. રેગે' કહે. ('એસ. આર. ભટસાહેબ' જેવું નહીં.) એમનો જન્મ ઈ. ૧૯૧૦માં મહારાષ્ટ્રના રત્નાગીરી વિસ્તારમાં. મરાઠી ભાવુકોને એમની રચનાઓ આફુસ કેરી જેવી સ્વાદિષ્ટ લાગી છે. પોતે મુંબઈ અને લંડનમાં અર્થવિજ્ઞાનમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કર્યો. પાછા ફરી, મહારાષ્ટ્ર અને ગોવાની કૉલેજોમાં અધ્યાપન કર્યું. છેવટ, મુંબઈની સુપ્રતિષ્ઠિત કૉલેજ, એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના આચાર્યસ્થાનેથી ૧૯૭૦માં નિવૃત્ત થયા. દેવી શાન્તાદુર્ગાના આજીવન ઉપાસક એવા રેગે શાક્ત સંપ્રદાયના અનુયાયી હતા. ૧૯૭૮માં એમનું અવસાન.

રેગેનું રચનાવિશ્વ વિશાળ હતું. કવિતા, નવલકથા, નાટક, વિવેચન અને આત્મકથા, એમ અનેક સ્વરૂપોમાં એમણે કામ કર્યું. *एका पिढीचे आत्मकथन* – એ એમની વિલક્ષણ આત્મકથા. એમની નવલકથા *सावित्री*અને એમનો *पुष्कळा*જેવો કોઈ કાવ્યસંગ્રહ જોતાં રેગેની સર્જકતાની મુખ્ય ધારાનો ખ્યાલ આવે.

સાવિત્રી (૧૯૭૧) ઓગણચાલીસ (પ્રેમ)પત્રો રૂપે લખાયેલી નવલકથા છે. પહેલા પત્રમાં પોતાની ઓળખ કોઈ કંઈક અજાણ્યા મનમીતને આપતાં ‘આનંદભાવિની’, નામે સાઉ, પત્રમાં એક મોર અને એક કન્યકાની વાત કહે છેઃ એક કન્યા, નામે લચ્છી, એની ‘મ્હાતારી’ નાની સાથે રહેતી, ‘રાનાપાશીં’ એક ઝૂંપડીમાં. વન પાસે, એમાં એક દિવસ આંગણે મોર આવ્યો, લચ્છીને ગમી ગયો. આનંદથી એ નાચવા લાગી. મોર પણ નાચ્યો. લચ્છીએ હઠ પકડી કે નાની, આ મોરને આપણે આંગણે બાંધીએ! મ્હાતારી કહે એ કેમનું થાય? વળી આપણી પાસે મોરને આપવા ચણનાં દાણાપાણી પણ ક્યાં છે? ત્યાં તો મોર પોતે કહે કે દાણાપાણી તો જંગલમાં બહુ મળી રહે, હું આવીશ. પણ ‘માત્ર એકા આટી વર’, એક શરતેઃ હું આવું ત્યારે લચ્છીએ નાચવાનું! ‘લચ્છી લગેચ કબૂલ ઝાલી’. પછી તો મોર આવે, લચ્છી નાચે; મોર પણ!‘પણ નાચાયચં મ્હણજે કાંહીં સાધી ગોષ્ટ નવ્હતી.’ અલબત્ત, વાચક, તુંયે જાણે છે કે ‘નાચવું એ કંઈ સાદીસીધી વાત નથી.’ લચ્છી તો ત્યારથી જાણે કે નિરંતર નાચતી રહી ! ‘મોર ક્યારે ક્યાંથી આવે એનો કોઈ નિયમ નહીં. પછી પછી તો મોર આવી ગયો કે કેમ, એનું સુધ્ધાં લચ્છીને ભાન રહેતું નહીં.’ વાર્તા પૂરી. નર્તન અવિરત...

વિવેચનસંગ્રહ *છાંદસી*–માં રેગે કહે છેઃ ‘जीवनात विविध रूपांनी वावरणारी सृजनशक्ती आणि विशेषतः तिचे स्त्रीदेहधारी स्वरूप’ એમના કવિચિત્તને મોહી લે છે. જીવનમાં વિવિધ રૂપે વિચરતી સર્જનશક્તિ તો અનેક કવિઓને (બલ્કે માનવમાત્ર, જીવમાત્રને) મુગ્ધ કરે. પણ આ કવિને જેનો મહિમા છે તે છે ‘વિશેષતઃ એનું સ્ત્રીદેહધારી સ્વરૂપ.’ એટલે મરાઠી વિવેચના કહે છેઃ ‘पु. शि. च्या सगळ्याच लेखनाच्या गाभ्यात काव्यात्मता आहे आणि त्यांच्या कवितेच्या गाभ्यात आहे रतिभाव. आणि अर्थातच रतिभावाच्या केंद्राशी आहे चैतन्यमय, लसलसते, ताजे स्त्रीरूप!’ (ગંગાધર પાટિલ,સંપાદન, *सुहृदगाथा*।) રેગેની સર્વ રચનાઓનાં મૂળમાં કાવ્યાત્મકતા પડેલી છે અને એમની કવિતાના મૂળમાં રહ્યો છે રતિભાવ. અને એ રતિભાવના કેન્દ્રમાં વિલસે છે ચૈતન્યમય, લસલસતું, તાજું સ્ત્રીરૂપ!

મુંબઈમાં મને રહેવા મળ્યું એ વરસોમાં, ૧૯૬૦/૮૦માંની કાવ્યગોષ્ઠિઓમાં રેગેની કવિતાનું આ મુખ્ય રૂપ નીખરી ઊઠતું દીઠ્યા-માણ્યાનું સ્મરણ મનેયે છે. રેગેની ખૂબ ગવાયેલી ‘ત્રિધા રાધા’ અને પ્રિયકાન્ત મણિયારની વિખ્યાત રચના, ‘આ નભ ઝૂક્યું તે કાનજી’ એક જ ગાળામાં સાંભળતાં રમૂજી વિચારો પણ, એ વયે, આવતા! ‘શાર્લટ’ વિશે રેગેએ કહ્યું છેઃ ‘तसं पाहिलं तर माझं आतापर्यंतचं सगळं लेखन (वर्क, जर इंग्रजीच वापरायचं तर) शार्लटवर आणि तिच्याभोवती झालेलं आहे.’ જેના વિશે અને જેની આસપાસ આ કવિ પોતાનું ‘સઘળું લેખન’ થયેલું ગણાવે છે એ આ શાર્લટ કોણ છે? ગંગાધરપાટિલ કહે છે : ‘‘कोण ही शार्लट?... ती आहे कविमनातली आदिम स्त्री! शार्लट हा कविमनातला ‘राधाभाव’ आहे... दुसरं नाव आहे जीवनोत्सुकता ।’’(હવે તો, પ્રિય ગુજરાતી વાચક, તને મરાઠી વાંચતાં થોડી થોડી મઝાયે પડતી હશે!) શાર્લટ રેગેના કવિવ્યક્તિત્વના મનમાં રમતો ‘રાધાભાવ’ છે. શાર્લટ, રાધા, ઉર્વશી – એવી સરસ ત્રિપુટી છે!

જીવનોત્સુકતાની રેગેની રચનાઓમાં કંડારાયેલી રમણીય ત્રિમૂર્તિ.

— તો, સંક્ષેપે, આવી છે આ કવિના‘જીવનની અને કવન’ની એક ઝલક ! મૂળ મુદ્દો અહીં, જોકે, જુદો છે! એ મુદ્દો કે સવાલ એ છે કે ‘दुसरा पक्षी’ જ્યાંથી ઊડીને આવે છે, જે વૃક્ષ પર બેસે છે અને જે ગીત ગાય છે, એ કશાને આ કશા સાથે કોઈ ગાઢ સંબંધ ખરો? હોય એવું જણાતું નથી. પેલી ઉર્વશી, રાધા અને શાર્લટ અને આ પંખી, વૃક્ષ અને ગીત, જાણે બે ત્રયીઓ પરસ્પર અજાણ દુનિયાનાં નિવાસીઓ છે. — આ ‘નથી’ એમ મારું કહેવું તે કોઈ દોષદર્શન રૂપે નથી, બલ્કે રેગેના સર્જનવિશ્વમાં પ્રવેશવા માટેના એક માર્ગ રૂપે છે. વળી, ભારતીય કવિતાના ત્રીજા સૂરને આ નાનકડા છતાં વિસ્તીર્ણ કાવ્યમાં સાંભળવા માટે એ ‘નથી’ જરૂરી છે.

*

કેટલીક સ્વયમ્-સમર્થ રચનાઓ એના લેખકને પોતાની જાણીતી જાતના બંધનમાંથી મુક્તિ અપાવનારી બને છે. બલ્કે, કવિની સર્જકતાનો વ્યાપ જો મોટો અને ઊંડો હોય તો એવી કોઈ રચના કવિને પોતાની કાવ્ય-ભૂગોળનાં પોતાને જ અજાણ્યા એવા વિસ્તારોમાં સાહસ-સફરે ઉપાડી જાય છે!

‘दुसरा पक्षी’ એવી એક સ્વયમ્-સમર્થ રચના છે અને કવિ પુ. શિ. રેગેને એ એમની જાણીતી જગ્યામાંથી બહાર દોરી જાય છે. એમાંથી એ કવિની એક નવી લાંબી સાહસ સફર નીપજી શકી છે કે કેમ, એ નક્કી કરવાનું કામ તો મરાઠી સાહિત્યવિવેચનાનું ગણાય. પણ ગુજરાતી સાહિત્યની, વિશેષે કવિતાની, આજની પરિસ્થિતિનું સેલ્ફ ઑડિટ કરવાનું કામ તાકીદનું છે, એ કદાચ આપણને આ સંદર્ભે સમજાય — જો વામણી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓના લિલિપુટમાંથી બહાર નીકળી શકાય તો…

*

તો, રેગેનું આ અચાનક આવતું અને નવે સૂરે ગાતું ‘બીજું પક્ષી’ છે કોણ (કોણ), ક્યાં (ક્યાં) બેઠું છે, શું (શું) ગીત ગાય છે? — કૌંસપૂર્વક કરાયેલી આ દ્વિરુક્તિઓ સહેતુક છે એ તો સુજ્ઞવાચક, તમે પામી ગયા હશો!

વૃક્ષ, પક્ષી અને ગીત વિશેની આ કવિતા એની પહેલી પંક્તિથી શરૂ નથી થતી. એ શરૂ થાય છે એના વિલક્ષણ શીર્ષકથી. આ કાવ્ય પક્ષી વિશે નથી, ‘બીજા પક્ષી’ વિશે છે. એટલે એનું શીર્ષક છે : ‘दुसरा पक्षी’

ક્યાં છે એ,પહેલું નહીં પણ‘બીજું પક્ષી’ ?

‘છે પક્ષી બીજું એ ગીતમાં જ તો વળી / आहे पक्षी दुसरा गाणांत्यच त्या पुन्हां ।’ એક પક્ષી વૃક્ષમાં છે, બીજું પક્ષી ગીતમાં છે. ‘એ તો સમજ્યા, હવે’, કોઈ વાચક મને કહેશે. એ તો ઉત્તમ, સાહેબ! પણ હવે આ સાંભળો, — ના, પક્ષીને નહીં, પ્રિય વાચક, કવિને સાંભળો! પક્ષીના ગીતને નહીં, ગીત વિશે કવિ જે રીતે વાત કરે છે, એને સાંભળો.

બે જ કડી અને છ જ પંક્તિઓના આ નાનકડા કાવ્યની રચના એના કવિએ જાણે પ્રશ્નોત્તર રૂપે કરી છે. પ્રશ્ન છે, ‘બીજું પક્ષી ક્યાં છે?’ (ઉમાશંકર પૂછેઃ ‘ક્યાં છે કવિતા?’) મરાઠી કવિનો જવાબ છેઃ ‘આહે ત્યા ગાણાંત્યચ પુન્હા’/ ‘એ ગીતમાં જ તો છે વળી’ !

બીજું પક્ષી પહેલા પક્ષીના ગીતમાં જ સંતાઈને બેઠું છે અને ગાય છે. તમે જોયું અને સાંભળ્યું, ભાવક ? અને, અરે, સાંભળો એ બીજું પક્ષી પણ ગાય છે, સંભળાયું? અને વળી એ બીજા પક્ષીના ગીતમાં એક બીજું 'બીજું પક્ષી' છે અને એ પણ ગાય છે! અને એ ગીતમાં વળી . . . આપણેયે હવે કવિતાની પોતાની 'દૂસરી' અને ભીતરી ભૂગોળના અનંત વિસ્તારમાં સાહસ સફરે નીકળી ચૂક્યા છીએ !

પણ, એ તો આ રચનાની એ તો બીજી કડી છે. પહેલી કડી, જે અલબત્ત શીર્ષક પછી તરત આવે, એ તો આ બીજી કડીથીયે વધારે ગુંજારવોથી ભરી ભરી છે!જે વાત શીર્ષકમાં નથી કહેવાઈ, એવી એક વાત એ કરે છે. સાંભળો:

'पक्षी जें झाडावर गाणें गातो / आहे झाडच दुसरें पुन्हां त्या गाणात् / पक्षी जें झाडावर गातो...' ('પક્ષી જે વૃક્ષ પર ગીત ગાય / છે વૃક્ષ જ તો બીજું વળી એ ગીતમાં / પક્ષી જે વૃક્ષ પર ગાય.') પહેલા પક્ષીના ગીતમાં શું શું નથી? એમાં બીજું પક્ષી તો છે જ, એમાં બીજું વૃક્ષ પણ છે ! આ 'બીજું વૃક્ષ' કેવું હોય? ખાલીખમ તો ન જ હોય ને? એમાં એનું પોતાનું પહેલું પક્ષી પણ હોવાનું અને એ પક્ષી પોતાનું ગીત પણ ગાવાનું! જેમાં...!

ભાવક, સાંભળ્યો ને આ ગણીને છ પંક્તિની સુદીર્ઘ રચનામાં સંભળાતો, આખું ભાવજગત ભરીને ઊભરાતો, આ અગણિત પંખીઓનો કલરવ ! વર્ડ્ઝવર્થ અકારણ નહોતો કહેતો કે પર્વતકન્યાના ગીતથી પહાડોની ખીણ ભરાઈ ઊઠી છે !

આ છે રેગેના આ કાવ્યની એપિસ્ટેમૉલૉજી કહેતાં જ્ઞાનમીમાંસા અને એનું હર્મેન્યુટિક્સ કિંવા કાવ્યમીમાંસા.

પણ 'ક્યાં છે એ બીજું પક્ષી?' 'ક્યાં છે એ બીજું વૃક્ષ?' એવા એવા જ્ઞાનમીમાંસાપરક પ્રશ્નો પૂછવાનો પ્રારંભ કરતા મારા જેવા વિદગ્ધ વિવેચકને આ કવિ નવાઈ પામીને કહે છે, અલ્યા વિદગ્ધ, સવાલ શેનો પૂછે છે? એટલુંયે તને દેખાતું, સંભળાતું, સમજાતું નથી કે એ બીજું પક્ષી (પહેલું નહીં, હોં), 'એ ગીતમાં જ તો છે વળી/ આહે ત્યા ગાણાંત્યચ પુન્હા'! કવિનો લહેકો સાંભળ્યો?! એ લહેકામાં જ તો છે રેગેનીયે 'બીજી કવિતા'!

— પુ. શિ. રેગેની આ 'બીજી કવિતા'-ને એનું 'બીજું પક્ષી' જ્યાં અનંત સાહસ-યાત્રાએ મળતું જ રહે એવું (ભારતીય જ્ઞાનમીમાંસાની પરિભાષામાં કહેતાં 'અધિષ્ઠાન'રૂપ) 'બીજું વૃક્ષ' મળ્યું? કે આ એક રચના કરી કવિ પાછા ઉર્વશી-રાધા અને લટકામાં શાર્લટની વાતો કરવા લાગ્યા?

મરાઠી સાહિત્ય માટે એનો જવાબ ભલે મરાઠી વિવેચના આપે, ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે એ નિર્મમ સવાલનો સામનો આજે આપણે સહુ પ્રમાણિકતા અને નિર્ભયતાથી કરીએ, એ અત્યંત જરૂરી બન્યું છે. — શું આજની ગુજરાતી કવિતા પેલો જરીપુરાણા રોમાંટિક રાગો જ આલાપ્યા કરશે કે પોતાના એક નિતનવા ઊગતા 'વૃક્ષ'ને, સર્જકતાના સાચા અધિષ્ઠાનને પામવાનું નિર્ભય સાહસ ફરી એક વાર કરી શકશે, મારા આજના સમકાલીન (ઉત્તર સમકાલીન) કવિઓ, વાર્તાકારો, નાટ્યલેખકો, સાથીઓ?

*

છેલ્લે, ‘ભારતીય કવિતા’ વિશે એક વાત. આજની કવિતાની ભારતીયતાના સીમાડા કયા? આજના ભારતના રાજકીય સીમાડા કે એથી અલગ કોઈ ભૂગોળ? રાજ્ય અને સેના જેનો સમાવેશ કરી, સાચવી શકે એથી ક્યાંયે વધારે વિસ્તૃત એવા એક ‘દુસરા ભારત’-નું વિભાવન જો એ કરી ન શકે તો એ વાઙ્મય પ્રવૃત્તિને ‘સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય’ કેમ કરીને કહેવી?! આજની આપણી કવિતાની ખરી તાકાત તો એ કે એ નિરંતર વિકસતા જતા ‘બીજા ભારત’-નું દર્શન કરી અને કરાવી શકે.

ભારતીય કવિતાની વાત કરતી વખતે જેને આપણે ભાગ્યે જ યાદ કરીએ છીએ એવા એક પ્રદેશના એક કવિની એક રચના વડે આ લેખ પૂરો કરીએ.

*

ભૂતાન ભારતનું એક રાજ્ય છે કે પોતે એક સ્વતંત્ર દેશ છે, એ પ્રશ્ન ‘કોન બનેગા કરોડપતિ’માં પૂછવા જેવો છે! એ દેશના એક કવિની આ કવિતા ‘સમકાલીન ભારતીય કવિતા’-ની આ લેખમાળામાં સામેલ કરનાર મારા જેવાને અમિતાભ બચ્ચન અલબત્ત કેકેકે-માંથી સસ્મિત રુખસદ આપે. પણ આ તો માત્ર ગુજરાતી ‘કે’ અર્થાત્ ‘વિકલ્પ’-ની વાત છે. પહેલું પંખી, વિકલ્પે બીજું, જો કલ્પી શકો તો! એ જ રીતે જો કલ્પી શકો, સંસ્કૃતિનાં તળપાતાળમાં જઈને, તો ત્યાં આપણા આ ભારતના સીમાડા આજના કેવળ રાજકીય વાસ્તવના સીમાડાથી અલગ હશે. તો એવા એક ‘ભારતીય’ દેશ ભૂતાનના એક સાંપ્રત કવિ, શેરિન્ગ શોદેન (Tshering Choden)-ની એક રચના વાંચીએઃ

અંત નહીં

આવો ને, બેસો મારી પાસે,
કશુંક દેખાડું તમને.
પેલો સૂર્યાસ્ત જુઓ

પછી અંધારું થશે.
પણ એ કંઈ અંત નથી.

હજી તો એક આવતી કાલ છે.
આવતે કાલે સૂરજ ઝગમગશે.

ને પેલું ગુલાબ... જોયું તમે?
એ તો કેવું સુકાયેલું, કરમાયેલું છે.

પેલું બીજુંયે જુઓ.
ખીલવા લાગ્યું છે એ... છે ને સુંદર?
બાગ ભર્યો ભર્યો છે.
મારગ ખુલ્લો છે.
હું જમણી તરફ ચાલી નીકળું, તમે
ચાલી નીકળો ડાબી તરફ.

પેલો ચંદ્ર આવી પહોંચ્યો છે પોતાના આકાશી સિંહાસને બેસવા.
ચિંતા શેની તમને, મને?
આપણે દર પૂનમે ભેગા થઈશું.
પણ હાલ તરત, ચાલો, આપણે
સાથે સાથે થોડું ટહેલીએ . . .
કશુંક બતાવું તમને, હું!

— ત્ઝોન્કાભાષાના આ કવિ હવે નક્કી આપણને બતાડશે મરાઠી ભાષાના ભર્યા ભર્યા બાગમાં ગાતું ‘બીજું પક્ષી’, ‘બીજું વૃક્ષ’. અને, હા, જુઓ પેલો આવતી કાલનો સૂરજ, કવિકર્મ વડે દેખાડે છે કશુંક. પણ શું? પ્રિય વાચક, તું જ નક્કી કર, તારી નજરે જાતે જોઈને…

*

સમા, વડોદરા
જૂન ૨૬, ૨૦૨૦
રાત્રે ૩.૧૬-ના ચન્દ્ર કલાકે!

❑

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો
નવો ઈ-મેઈલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઈલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઈલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઇ-મેઇલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com